

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

78

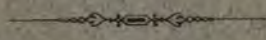
pl

DE STAAT
IN
HET LICHT
DES
CHRISTENDOMS.

DOOR

E. H. VAN LEEUWEN.

Theol. dr. en pred. te Zutphen.

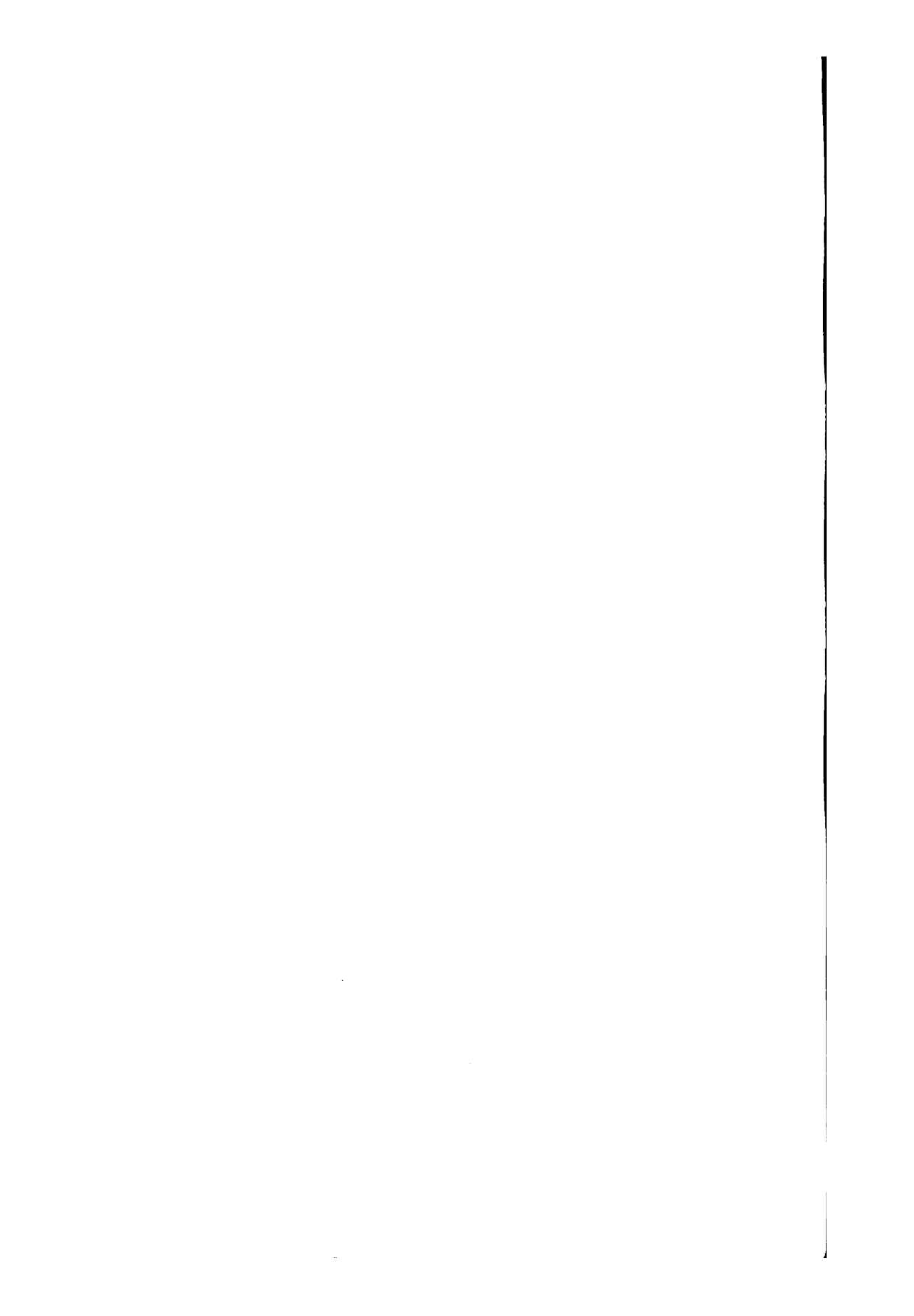
UTRECHT.
C. H. E. BREIJER.
1886.

610.2
L489.4st

610.2
14894st

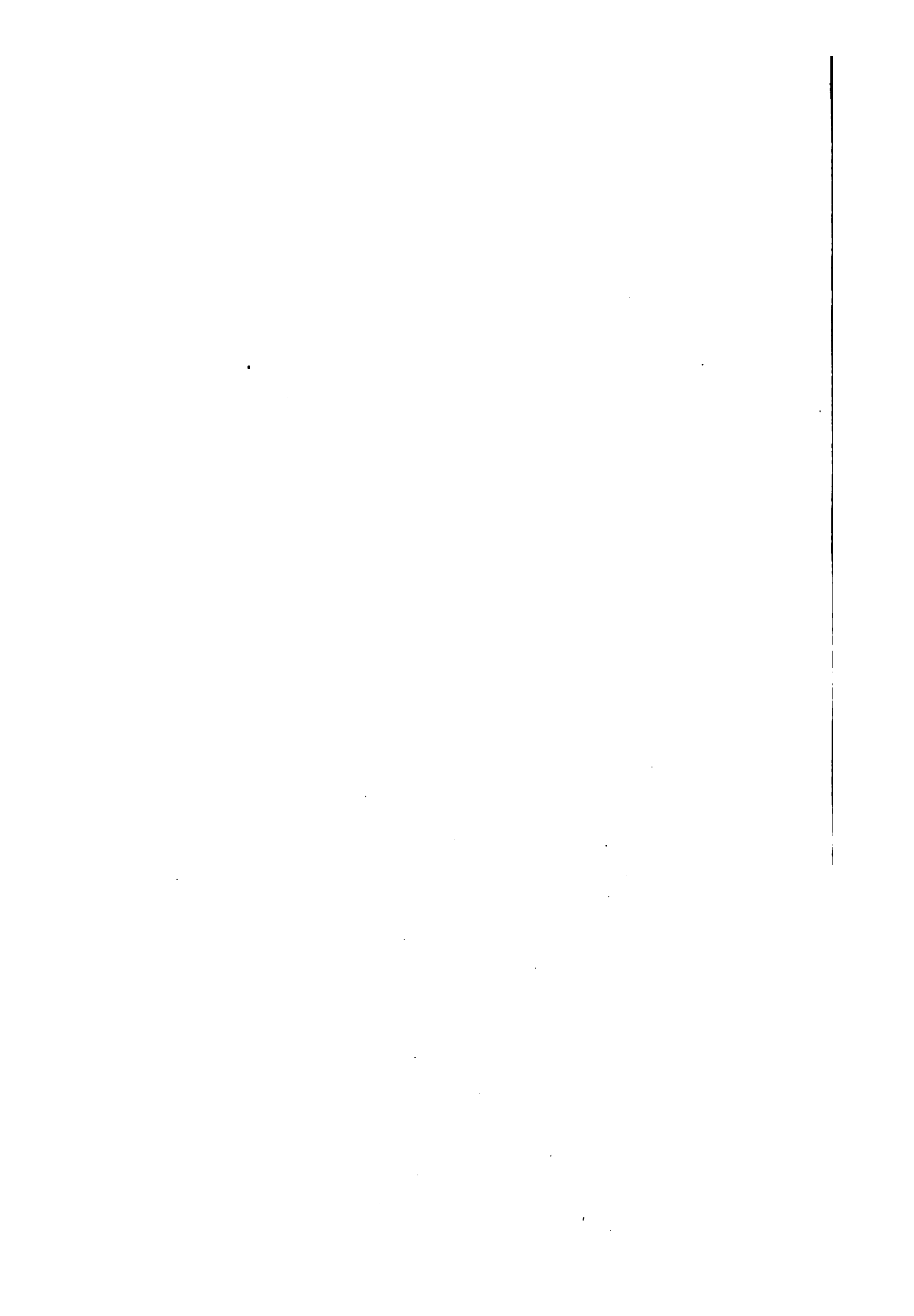

78

DE STAAT

IN

HET LICHT DES CHRISTENDOMS.

III. F. 53

DE STAAT
IN
HET LICHT
DES
CHRISTENDOMS.

DOOR

E. H. VAN LEEUWEN.

Theol. dr. en pred. te Zutphen.

UTRECHT.
C. H. E. BREIJER.
1886.

WAGENINGSCHĒ BOEK- EN MUZIEKDrukkerij.

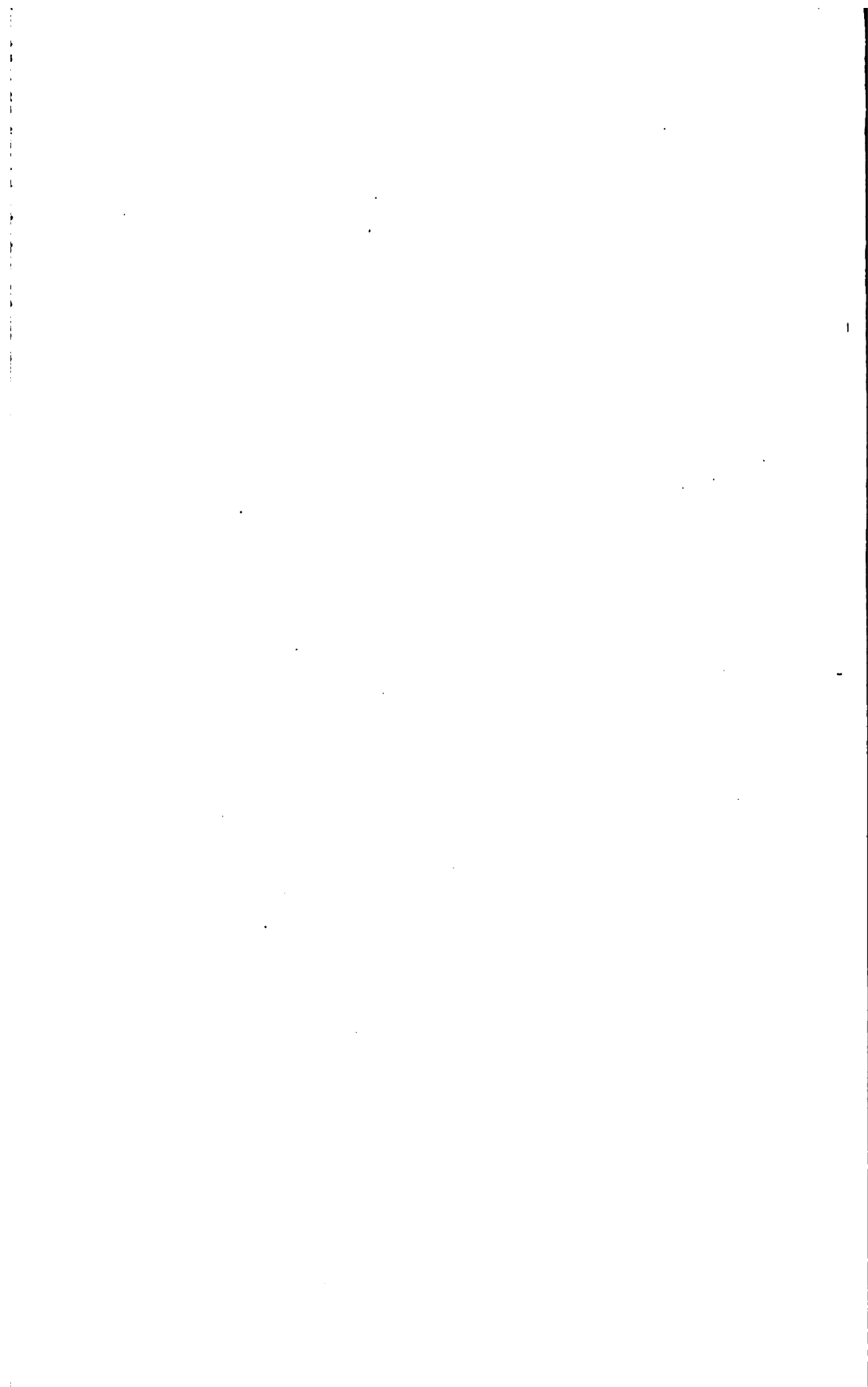

010.2
L489.45t

Voor de kort geleden gehouden Vergadering der „Ned. Herv. Predikantenvereeniging” was mij opgedragen, de vraag te beantwoorden: „hoe hebben wij van christelyk standpunt den Staat te waardeeren?” Aan het van vele zyden geuit verlangen om, hetgeen ik ter inleiding van gedachtenwisseling over deze vraag in het midden bracht, door den druk in wijder kring te doen bekend worden, voldoe ik door deze uitgave van mijn referaat. Ik geef het bijna onveranderd, slechts met enkele, geringe wijzigingen, met dankbaarheid gebruik makende van de opmerkingen, wier juistheid ik erken, en met bijvoeging van enkele aantekeningen, die deels ook de strekking hebben om het ook voor den niet-geletterden lezer meer toegankelijk te maken. Drage het zóó te meerder vrucht!

E. H. v. L.

ZUTPHEN, Mei 1886.

„Dass der Herr Christus sich heute zu Tage für die Entwicklung unserer politischen Zustände weit lebhafter interessirt als für unsere kirchlichen sogenannten Bewegungen und Tagesfragen, das ist mir kein Augenblick zweifelhaft. Er weiss es gar wohl, wohinter etwas ist und wohinter nicht.“ Met deze woorden heeft Richard Rothe in één zijner aphorismen, door prof. Nippold onder den titel *Stille Stunden* verzameld, reeds vóór jaren zich uitgesproken over het, naar zijne meening, niets-beteekenend belang der *kerkelijke* bewegingen en kwesties, in vergelijking met het belang der dingen, die daar omgaan op *politiek* gebied. Hij had daarbij natuurlijk het oog allereerst en met name op zijn eigen vaderland. Of hij later, of hij bepaaldelijk met het oog op den deutschen „Culturkampf“ en de kerkelijk-politieke wetten, waarin de „ijzeren prins“ tegenwoordig de hand tracht te reiken aan den „fluweelen Vorst“ van het Vaticaan, op dezelfde wijze zich zou hebben uitgelaten, wie zal het bepalen? Maar vooral ook zou het mogen betwijfeld worden, indien hij van nabij ware bekend geweest met de tegenwoordige toestanden en bewegingen op staatkundig en kerkelijk gebied in ons vader-

land. In ieder geval, dit is duidelijk, hangt dit oordeel van Rothe samen met zijne eigenaardige opvattingen en beschouwingen omtrent het wezen en doel, de bestemming en de toekomst en van den Staat en van de Kerk. Gelijk bekend is, legt hij zulk een eenzijdig gewicht op hetgeen hij noemt de politieke levensperiode, welke, naar hij zegt, het Christendom of de christelijke geest bereids is ingetreden, dat het kerkelijk stadium — en hij roemt dat gelukkig — voor goed voorbij, en de Kerk op den goeden weg is, zich al meer en meer op te lossen in den Staat.

Ziedaar eene beschouwing, waarmede denklijk niemand onzer zich zou kunnen vereenigen. En ik meen terecht. Ik wil dat echter thans niet motiveeren. Doch ook afgezien daarvan, dan is er, meen ik, nog eene andere reden waarom wij bezwaar zouden moeten maken om, met het oog op onze toestanden en onzen tijd, met Rothe allen nadruk te laten vallen op de ontwikkeling van onze politieke toestanden, met voorbijgang van die der Kerk. Want men moge dan meer gewicht hechten aan het één of aan het ander, en meer hart hebben voor de ontwikkeling, hetzij van het staatkundig, hetzij van het kerkelijk leven, dit is zeker: in den grond der zaak maakt dat weinig verschil, en menigmaal heb ik gedacht, of niet Rothe's gevoelens in zooverre gerechtvaardigd wordt ook en juist door hen, die daar roepen „de kerk, de kerk!” dat onze kerkelijke bewegingen in de hand der leiders in de werkelijkheid zijn aangelegd als zoovele loopgraven in de politiek. Men mag dat goedkeuren of afkeuren; het toejuichen of misprijzen; meeloopen of terugtreden — maar er blind voor blijven kan men niet. Want voor ieder, die iets verder ziet, dan zijn eigen neus lang is, zal dit, dunkt

mij, wel duidelijk geworden zijn op de schouwtooneelen dezes tijds, dat er nog iets steekt achter die kerkelijke zoogenaamde bewegingen en vragen van den dag, die zoovele gemoederen in gisting brengen, en die gewis ook Rothe wel zouden geïnteresseerd hebben, als hij met zijn scherpe en levendige oogen de politiek had zien gluren om den hoek of door het sleutelgat van de deuren der kerk. Misschien is het nu maar de vraag: hoe krijgen wij de politiek er weêr uit, en, daar wij buiten het terrein der kerk toch wel vriendschappelijk met haar verkeer en willen, hoe blijven of komen wij er meê op goeden voet, als wij meenen, haar te moeten buitendrijven, nadat wij — wie zal zeggen, in hoeverre ook door onze eigen schuld — haar hebben toegelaten, in de kerk zich te nestelen?

Hoe dat wezen mag (want ik gevoel, dat ik, hierop doorgaande, buiten de orde zou komen) het is genoeg om u te doen beseffen, dat onze agenda met het stellen der vraag, die ik niet zonder opzien op mij nam, voor u in te leiden, geenszins inbreuk maken op hetgeen aan de orde is van den dag. Aan de ééne zijde — het is wellicht niet overbodig, dit vooraf te doen uitkomen — aan de ééne zijde wil de vraag, gelijk zij geformuleerd is, opzettelijk buitensluiten al wat ons rechtstreeks brengen zou op het terrein van den politieken kerkstrijd onzer dagen; maar aan de andere zijde geeft zij ons toch ook gereede aanleiding om van een kant, die misschien nog te weinig is in het oog gevat, als uit de verte een blik er op te werpen, en zóó mede te komen tot eene meer principieele beschouwing van den eeuwen-ouden strijd, die zich in een zoo concreeten en maar al te acuten vorm tegenwoordig aan ons heeft voorgedaan. Want werkelijk plaatst

die vraag ons voor eene uiterst belangrijke, misschien de allerbelangrijkste zijde der groote kwesties van den dag, die, hoe verschillend zij ook mogen zijn in uiterlijk aanzien, al naardat zij omgaan op het terrein van het sociale, van het staatkundig, of van het kerkelijk leven, in de diepste diepte, ik zou haast zeggen samenvloeien in die ééne vraag: „hoe hebben wij van christelijk standpunt den Staat te waardeeren?”

Inderdaad, niet wij zijn het, die deze vraag hebben opgeworpen; zij is aan de orde gesteld op allerlei wijze, door omstandigheden en gebeurtenissen, die, van onzen wil onafhankelijk, op het veelzijdig gebied van het gistende volksleven zich voordoen en plaatsgrijpen onder Gods voorzienig bestuur, welks wenken en vingerwijzingen de christelijke wijsheid ons gebiedt ter harte te nemen en met aandacht te volgen. Het is eigenlijk en werkelijk de groote vraag van den dag, die, ook zonder dat zij in eene bepaalde formule zich aan ons voorstelt, en zonder dat zij veelal ons tot klare bewustheid komt, op allerlei wijze en gedurig op onzen weg ons ontmoet, en die ons daarom helder moet voor oogen staan, indien wij ten minste niet werktuigelijk en doelloos willen her- en derwaarts gedreven worden in den machtigen stroom van de bewegingen dezes tijds.

Doch genoeg reeds, om iets te doen uitkomen, zij het ter inleiding en als voorloopig, van het actueel belang der vraag, voor de gebrekkige beantwoording waarvan ik eene broederlijke gedachtenwisseling hoop uit te lokken. Laat mij reeds nu vooruit u in staat stellen om die beantwoording te overzien, terwijl ik het schema er van tracht samen te vatten in de volgende stellingen:

- I. Het Christendom erkent en eert den Staat als uitvloeisel van den wil en van de verordening Gods.
- II. Het doet dit en blijft dit doen, ondanks de zekerheid dat elke Staat, als zijnde niet rechtstreeks, maar middellijk Gods werk, uit den aard der zaak altoos de kenmerken der menschelijke onvolkomenheden en verkeerdheden dragen, en dus beneden het ideaal blijven zal.
- III. Het wil niet *repristineeren* (d. i. de *theokratie*); ook niet *anticipeeren* (d. i. de „*christelijke Staat*”); maar:
- IV. *evangeliseeren*, d. i.: door kerstening van het volksleven komen tot den *Christenstaat*.

I.

Wellicht heeft het iemands aandacht getrokken, dat ik noch in deze eerste, noch in een volgende stelling ook maar een poging gewaagd heb, om eene, zoo mogelijk, volledige definitie van den Staat, derhalve om een antwoord te geven op de vraag: „wat is eigenlijk de Staat?” Werkelijk zou er gegronde reden zijn om daarop aanmerking te maken, en om vóór alle dingen aan te dringen op dat antwoord, indien het ons, als waren wij juristen of beoefenaars der Staatswetenschap, te doen ware om een begrip of een theorie of een Staatsleer, en niet, als christelijke theologen, om een antwoord op de vraag, hoe wij den Staat te *waardeeren* hebben. Dit meer beperkt, maar niet minder praktisch doel, dat ons mag voor oogen staan, ontslaat mij, ik hoop met uwe toestemming, van de verplichting om te zoeken naar hetgeen misschien

vrij wat gelijkenis heeft met de kwadratuur van den cirkel. Op het begrip Staat toch is, zoo komt het mij voor, veelzins toepasselijk, wat Augustinus van den tijd zeide: „als iemand mij vraagt, wat tijd is, dan weet ik het niet; maar als iemand mij naar den tijd vraagt, dan weet ik het wel.” Dit nu mag ons geruststellen. Wij hebben te doen niet met een abstract begrip, maar met den concreeten Staat; en zoo mag ik dan volstaan met te zeggen: de Staat is het georganiseerde, door het gezag der wet beheerschte en beschermde volk.

Het is werkelijk van groot belang, dit vóór alle dingen op te merken, te weten, dat wij, sprekende over den Staat, niet spreken over een abstract begrip, maar over het concrete; niet over het ideale, maar over het historisch *gewordene*, het feitelijk bestaande. Anders toch ware het wel tamelijk overbodig, in eene vergadering van christelijke theologen de stelling op te werpen, dat de Staat (dat zou dan zijn: de ideaalstaat, of liever nog: de Staat beantwoordende aan zijn idee) door God gewrocht en verordend is. Immers alles in deze wereld, voorzoover het beantwoordt aan zijn idee, hoe zou het aldus *kunnen* zijn tenzij door den wil en door de machtwerking des alwijzen en volmaakten Gods?

Wij willen dus, daar wij op het oog hebben een werkelijk bestaand bosch, noch het bosch om de boomen, noch de boomen om een zeker bosch voorbijzien; d. w. z. als ik spreek van den Staat, dan bedoel ik den werkelijk aanwezigen, den feitelijk bestaanden, en op dezen ziet mijn beweeren, dat wij als christenen hem te erkennen en te huldigen hebben als uitvloeisel van goddelijke verordening. En dit nu voorop te stellen, acht ik waarlijk

niet overbodig. Ik spreek niet van de theorie der roomsche Kerk. Nog maar een half jaar oud is de in menig opzicht merkwaardige Encycliek van Paus Leo XIII *de civitatum constitutione christiana* (over de christelijke Staatsinrichting). „Non est magni negotii,” zóó heet het daar o. a. „statuere, qualem sit speciem formamque habitura civitas, gubernante christiana philosophia rempublicam”¹⁾. Daar komen voorzeker stellingen in voor, die de kenmerken schijnen te dragen van een milden en evangelischen geest, en die wij als protestanten zouden kunnen beamen. O. a. als daar gezegd wordt, dat zoowel de autoriteit, waardoor de burgerlijke maatschappij geregeerd wordt, als de maatschappij zelve in de natuur en diensvolgens in God zelf haren oorsprong heeft („... efficitur, civili hominum communitati necessariam esse auctoritatem, qua regatur: quae, non secus ac societas, a natura propterea quae a Deo ipso oriatur auctore”). Dit komt overeen, zou men zeggen, met den aanhef van artikel 36 onzer Nederl. Geloofsbelijdenis, tegen welken aanhef wij te nauwnood $\frac{1}{2}$ gravamen zouden kunnen hebben: „wij gelooven, dat onze goede God, uit oorzake der verdorvenheid des menschelijken geslachts, koningen, prinsen en overheden verordend heeft, willende dat de wereld geregeerd worde

1) „Het is niet moeilijk, het beeld van een Staat te ontwerpen, die door de christelijke filosofie geregeerd wordt.” Is het opzettelijk, dat daar niet de *sapientia*, maar de *philosophia christiana* genoemd is? Misschien om aan te duiden, dat niet gene, maar deze met het Staatsbeleid te doen heeft? Ik weet het niet; maar om ook den Paus geen onrecht te doen, liet ik *philosophia* maar onvertaald. Niet gaarne toch zou ik Z. H. de meening willen toedichten, gesproken te hebben naar den regel der christelijke *wijsheid*, terwijl hij misschien alleen naar den regel der christelijke *wijsbegeerte* wilde spreken.

door wetten en politie," alsmede met het 16de artikel der Augsburgsche Confessie, volgens hetwelk „alle Obrigkeit in der Welt und geordnete Regiment und Gesetze gute Ordnung und von Gott geschaffen und eingesetzt sind." Maar in weerwil van die schijnbare concessie, zouden wij als protestanten, en niet minder ook als gereformeerde christenen, toch niet anders dan één doorlopend gravamen kunnen hebben tegen de philosophia christiana dezer Encyclick, waarin Rome natuurlijk zijn oude streven naar de opper- en alleenheerschappij in de gansche wereld niet kan verloochenen, en waarin b. v. eene vergelijking van den Staat met het menschelijk lichaam, en van de Kerk (natuurlijk de roomsche Kerk) met de ziel, en, om niet meer te noemen, eene bewering als deze dat de „potestas Ecclesiae est omnium praestantissima" (dat de macht der Kerk boven elke andere verheven is) maar al te zeer herinneren aan het beeld, door Gregorius VII in den bloeitijd van het Pausdom ontworpen, het beeld van de zon, d. i. het Pausdom, en de maan, d. i. de Staatsmacht, waarbij de maan, het op zichzelf donkere lichaam, voor de nachtwereld slechts haar licht ontleent aan de stralende zon.

Deze beschouwingen nu kunnen wij laten rusten, en behoeven slechts in zóóverre daarmede rekening te houden als zij eene blijvende en vernieuwde waarschuwing bevatten tegen de eeuwenoude, ook in ons vaderland niet te minachten inspanning en pretenties van Rome, dat nimmer iets verleert en nooit iets vergeet.

Doch het gevaar schuilt misschien evenzeer aan een anderen kant, ik bedoel: aan protestantsche zijde. Reeds Plutarchus heeft gezegd: „mijns bedunkens zou een stad eerder zonder bodem kunnen gesticht worden, dan een Staat

zich vormen of bestaan kan zonder geloof aan de godheid." Welnu, hoe meer de Staat er toe komt, deze waarheid te verloochenen, en, ik zeg niet: van den godsdienst een Staatszaak te maken, maar zichzelf te materialiseeren en van zijn in God gegronde basis te neutraliseeren; m. a. w.: hoe meer de Staat, met betrekking tot den godsdienst, feitelijk zal gaan huldigen een ongodsdienstig indifferentisme, des te grooter zal aan de andere zijde het gevaar van *staatsverachting* worden en van daarmee gelijken tred houdende *kerkvergoding*. In zulke toestanden ligt dan het gevaar voor de hand, dat men, naar de oude roomsche theorie, van christelijke zijde den Staat ga beschouwen als een van God verlaten rijk der wereld, als een *profaan* rijk in den slechten zin des woords, zool niet, in den zin der wederdoopers, als een werk des duivels, en dat men dientengevolge van zelf er toe kome, al het licht te vindiceeren voor het instituut der Kerk.

Welnu, ik meen te mogen zeggen, dat wij allen iets voelen van deze strooming des tijds. Wij zijn er zóó aan gewoon geraakt, tegenover de leuzen en verkeerde praktijken van „l'état athée," hetzij in den zin van „atheïstischen," hetzij in den zin van „godsdienstloozen," of „neutralen," d. i. tegenover den godsdienst indifferenten Staat, en mede ten gevolge van een verkeerde toepassing van het beginsel „scheiding van Kerk en Staat," als ware dat hetzelfde als „scheiding van godsdienst en Staat"; wij zijn, zeg ik, er zòò aan gewoon geraakt, daartegenover te hooren spreken of ook wel mede te spreken van den Staats-god, Staatsalmacht, Staatstyrannie, Staats-ruif (als ware de Staat een stal), en zulke uitdrukkingen meer, die er niet op berekend zijn, een gunstig denkbeeld te geven

van het Staats organisme zelf, dat men onwillekeurig den indruk krijgt, als ware de Staat noodzakelijkerwijze en per se iets ongodelijks, zooal niet anti-godelijks, een idool of een afgod, iets profaans in zichzelf. Dit nu, al is het te verklaren, het is en blijft een *gevaar*, waartegen moet gewaakt, waarvoor de oogen moeten geopend worden. Actie wekt reactie. Eenzijdigheid en overdrijving aan de ééne zijde roepen altoos — de historie bewijst het steeds — gelijksoortige verschijnselen aan de andere zijde te voorschijn. Het is de pressie en depressie in den luchtstroom des tijds; doch de normale toestand is niet de storm, die er uit voorkomt, maar de herstelling van het evenwicht.

Ik zeide: het gevaar is te verklaren. Want ontkend worden kan het niet, dat de Staat, zooals hij, inzonderheid sinds de Fransche revolutie van het laatst der vorige eeuw, en in de nawerkingen der onmogelijke en goddelooze theorie van het *contrat social*, vaak op averechtsche wijze aan zijne roeping heeft zoeken te beantwoorden, zelf velerlei aanleiding gegeven heeft, dat men aan de andere zijde is gaan zoeken naar een correctief, waarbij een als ideaalstaat georganiseerde Kerk maar al te zeer voor de hand lag. Verwonderen kan het dan ook niet, dat de vele krachten en machten, die vooral ook in onze dagen woelen en werken om den Staat en het volksleven van hun religieusen factor te berooven en alzoo te materialiseeren, niet alleen het streven der *roomsche* kerk, om de universaliteit van het christendom in den vorm van eene als *universaalstaat* optredende Kerk te realiseeren, meer dan immer gunstig zijn en in de hand werken, maar niet minder ook elken toeleg om ook het *protestantisme*

op dien weg terug te leiden, d. i. om ook dit zijn kracht te doen zoeken in den vorm van een Kerkstaat, en daartoe den godsdienst te stellen in den dienst der kerkpolitiek, en ook wederom de staatspolitiek in den dienst van den godsdienst.

Wie niet blind is, moet het zien: deze verzoeking is groot, en de aanleiding er toe gewis menigvuldig. Maar juist daarom te meer is het noodig, dat wij met ernst ons plaatsen voor de vraag, of wij er op eenigerlei wijze aan mogen meedoen om den Staat van zijn karakter te be-rooven, d. i. profaan te laten worden, en of wij integendeel en den Staat en de Kerk er niet aan moeten blijven herinneren, dat de Staat zichzelf, dat ook de Kerk en ieder Christen den Staat moet blijven eeren en hoog houden als uitvloeisel van den wil en de verordening Gods.

Welnu, wat mij betreft, ik acht dit buiten kijf. Laat mij het even aanwijzen. Over de misschien niet geheel te beantwoorden vraag betreffende het wanneer en hoe van de *wording* des Staats mag ik gansch en al zwijgen. Genoeg is het nu voor ons, dit ééne te constateeren: de Staat is ouder dan het Christendom, en is dus in zijn ontstaan hiervan onafhankelijk. Toen het Christendom optrad en gevestigd werd, vond het den Staat aanwezig, en wel als heidenschen Staat, bepaaldelijk als romeinschen wereldstaat, die den joodsch-theokratischen feitelijk verzwolgen had en te niet gedaan. Hoe nu plaatst zich het Christendom te midden van deze toestanden? Het is gewis overbodig, dat ik voorbeelden aanhale om te bewijzen, wat u allen bekend is, hoe de Heer volstandig en met beslistheid heeft afgewezen elke poging, die, nu eens met vijandige, dan weér met vriendschappelijke be-

doeling, gedurig werd aangewend om hem te doen partij kiezen hetzij *tegen* den heidensch-romeinschen, hetzij *voor* een te herstellen joodsch-theokratischen Staat. Te weinig is het gezegd, indien alleenlijk beweerd wordt, dat Jezus ten dien opzichte zich heeft teruggetrokken op het standpunt der volstrekte neutraliteit; neen, maar hij heeft wel degelijk partij gekozen, nog eens: niet vóór of tegen eenigen staatsvorm, maar *tegen* het politiek farizeïsme en zelotisme, zoo menigmaal het een poging waagde om hem mede te trekken op den weg, waar het ijveren voor de eere Gods in dienst komt van de politieke partijchap.

En welke is zijne houding met betrekking tot den heidensch-romeinschen Staat en de daarin ook over Israël gestelde macht? Tegenover de hem verzoekende Farizeën en Herodianen spreekt hij het onverholen uit als zijn uitdrukkelijk bevel, om den keizer te geven wat des keizers is (Matth. XXII : 21), τὰ Καίσαρος Καίσαρι, dus niet alleen schatting, maar in het algemeen elken staatsplicht, gelijk ook in het terstond daarop volgende Καὶ τὰ τοῦ θεοῦ τῷ θεῷ (en Gode wat Gode's is) gesproken is niet maar van één enkel bijzonder geval, maar een *algemeene regel* gegeven is voor den eisch der gehoorzaamheid aan God. En hoe spreekt hij tot Pilatus, den vertegenwoordiger van den heidensch-romeinschen Staat? Wel verre van de ἐξουσία (de macht), waarop Pilatus zich verheft — ik zeg niet: het verkeerd gebruik of het misbruik van deze macht, maar die macht op zichzelf — als iets ongoddelijks of onheiligs te bestrijden of te negeeren, erkent hij haar integendeel als „van boven”, ἄνωθεν, d. i. van God, hem gegeven (Joh. XIX : 11; vrgl. Jer. XXVII : 4, 5).

In deze korte aanduidingen zijn door den Heer zelf

duidelijk genoeg de grondlijnen aangegeven, die met name de apostel Paulus meer opzettelijk heeft uitgewerkt in de bekende, maar altoos klassieke plaats uit den brief aan de Romeinen (XIII : 1—6), „Alle ziel,” *πᾶσα ψυχή*, „zij de machten, over haar gesteld, onderworpen.” *Alle ziel* — en hij beschouwt het derhalve ook niet als eene specifiek-christelijke, maar als eene algemeen-menschelijke verplichting, al heeft die voor het christelijk bewustzijn ook een eigenaardigen grond. Welken grond? Dezen, dat de christen het weet, dat „er is geene macht, dan *van God*” (geen *ἐξουσία ἐστὶ μὴ ἀπὸ θεοῦ*), en dat de *bestaande* machten (*αἱ οὐσῆαι*) „door God verordend” zijn (*ὑπὸ τοῦ θεοῦ τεταγμένα εἶσιν*), zoodat wie zich daartegen stelt, zich stelt tegen de ordening Gods (*τῆ τοῦ θεοῦ διαταγῆ ἀνθέστηκεν*). Want nog meer. De *ἐξουσία*, zegt hij verder (vs. 4), de macht, is „Gods dienaar” (*θεοῦ διάκονος*), en de overheden (vs. 3), *οἱ ἀρχόντες*, zijn „dienaars van God” (vs. 6) *leitourgoi θεοῦ* ¹⁾. Om die reden moet de christen onderworpen zijn, niet alleen uit vrees voor straf, maar evenzeer „om des gewetens wil (vs. 6), *δια τὴν συνείδησιν*, d. i., gelijk Lange (Bibelw. ad loc.) hierbij uitvoerig, maar niet onjuist, parafraseert: „de vrije eerbied voor den ideëlen glans der goddelijke stichting, de vreugde van het stil en gerust kunnen leven onder de rechts- en kultur-bescherming van den Staat, de dankbaarheid voor de zedelijke goederen, welke de menschheid bezit in het Staatsleven, i. é. w. de erkenning van het

---

1) Merkwaardig is het, dat de Staats-overheden hier met denzelfden naam, *liturgen*, genoemd zijn als waarmede Paulus in dezen brief (XV : 16) ook zichzelf als bedienaar van het Evangelie, een „dienaar (liturg) van Jezus Christus” noemt.

goddelijke, dat ook door eene onvolmaakte uiting van het Staatsleven toch altoos nog heen schijnt."

Ik zal niet uitvoeriger hierbij stilstaan. Maar als wij in gedachten houden, dat zoowel Christus als Paulus bepaaldelijk op het oog hadden den heidensch-romeinschen Staat, dan is het, dunkt mij, zonneklaar, dat de Staat, (die, reeds uit historisch oogpunt beschouwd, in zijn ontstaan en bestaan van het christendom onafhankelijk is, daar hij vòòr dit bestaat), naar christelijke beschouwing, ook zonder het Christendom geenszins iets profaans of wereldsch is, in den onheiligen zin des woords, maar dat hij mede-behoort tot de goddelijke scheppings-orde, welke de gansche wereld omvat. Ook de „koningrijken van deze wereld," evenals deze wereld in het algemeen, zijn niet ontstaan en bestaan niet zonder en buiten God, die niet een God van verwarring, maar van orde is. Dat wij in de wettelijke handhaving van recht en gerechtigheid op aarde, en in het bestaan van eene daartoe verordende macht, te erkennen en te eeren hebben niet maar iets wat *in overeenstemming* is met den wil Gods, maar wel zeer bepaaldelijk eene *openbaarwording* van de *werkzaamheid* Gods in de wereld, immers van dien God, die niet *buiten* noch ook maar *boven* de wereld staat, maar die ook *immanent* in de wereld leeft en werkt — ziedaar, wat, naar ik meen, vòòr en boven alle dingen ten allen tijde behoort vast te staan voor het christelijk bewustzijn en voor de christelijke praktijk; en dààrom en in dien zin heb ik den Staat genoemd het uitvloeisel van den wil en van de verordening Gods.

II.

Het *uitvloeiſel*, heb ik gezegd; en niet zonder opzet drukte ik het op deze wijze uit, al is de uitdrukking miſſchien ook niet volkomen correct, in zóóverre althans niet, dat ik in het voorbijgaan hier het miſverſtand meen te moeten weeren, alſof ik het zou bedoeld hebben in emanatiſtiſchen zin. Integendeel. Met eene omſchrijvende verklaring, als die ik tot duſver trachtte te geven, had ik òòk de uitdrukking „goddelijke inſtelling” of iets dergelijks voor mijne rekening kunnen nemen. Maar opzettelijk heb ik dat vermeden, omdat ik reeds van den aanvang af wilde doen uitkomen, dat wij den Staat, naar den aard van elke inrichting onder de menſchen, die daarmede vergeleken kan worden, te beſchouwen en te waardeeren hebben, niet als *rechtſtreeks*, maar als *middellijk* door God gewrocht. Dit ligt ook reeds opgeſloten in de reeds genoemde, met bewonderenswaardige naauwkeurigheid geformuleerde, omſchrijving van Paulus in Rom. 13. *De ἐξουσία*, zegt hij, is *van God* (ἀπὸ θεοῦ; in Hem heeft zij haar grond en oorsprong). Maar *αι οὐσαι ἐξουσίαι* — „de machten, die er zijn,” de in concreto beſtaande machten — zijn niet, evenals de macht op zichzelf, onmiddellijk ἀπὸ θεοῦ, niet rechtſtreeks *van Hem*, naar zij zijn ὑπο τοῦ θεοῦ τεταγμένα, *door Hem geordend*, d. w. z. zij hebben ieder hare plaats in de wereld van God gekregen. M. a. w.: het Overheids-*ambt*, en duſ ook de Staatsmacht, waaruit het voortvloeit, is onmiddellijk *van God*, van Hem afkomende en in Hem gegrond; maar de *dragere* van het ambt, de *uitvoerders* en *vertegenwoordigere* en *handhaverere* van die macht zijn, eenmaal aanwezig zijnde, afgezien van hun

ontstaan als zoodanig, door God gesteld in hun orde.

Ziedaar, meen ik, eene onderscheiding, die niet mag worden uit het oog verloren. Niet alleen omdat het voorbijzien daarvan rechtstreeks en bij onmisbare consequentie er toe leiden moet, dat men den theokratischen staatsvorm als den, naar christelijke beschouwing, eenig-rechten zou kunnen huldigen; maar ook nog om eene andere reden, die ik nog even heb in het licht te stellen.

Ziet men namelijk voorbij, dat de Staat en de hem vertegenwoordigende machten niet rechtstreeks, maar middellijk door God verordend zijn, dan is er geen antwoord mogelijk op de vraag, hoe het dan wezen kan, dat de eisch der gehoorzaamheid aan de door Hem verordende macht, m. a. w. hoe hetgeen door God zelf is verordend, niet zelden blijkt in strijd te zijn met zijn duidelijk verklaarden wil. Immers dat deze gevallen zich kunnen voordoen, wie zal het ontkennen; en wie zou het willen tegenspreken, dat het geloofsgetuigenis der apostelen, waarmede zij aan de Overheid gehoorzaamheid moesten weigeren: „men moet Gode meer gehoorzaam zijn, dan den menschen” (Hand. V : 29), hoeveel misbruik daarvan ook soms gemaakt wordt om velerlei ongerechtigheid te bedekken, toch menigmaal in den loop der christeneeuwen met volle recht is herhaald geworden, en in geen enkel staatsverband, noch voor het heden, noch voor de toekomst, volstrekt is buitengesloten voor de christelijke conscientie?

Welnu, aan deze mogelijkheid zou hij alleen zich kunnen stooten, die het middellijke, d. i. het menschelijke, voorbijziet in deze aardsche stichting en verordening Gods. De groote Niebuhr ¹⁾, nadat hij den Staat genoemd heeft:

1) *Gesch. d. Zeit der Revol.* I. 204.

„eene van God geordende instelling, die noodzakelijk behoort tot het wezen van den mensch, evenals het huwelijk en de vaderlijke macht,” voegt daar aanstonds aan toe: „maar deze instelling kan zich op deze aarde nooit op volmaakte wijze voordoen. Wat wij in de werkelijkheid van den Staat zien, is slechts een schaduw der goddelijke idee van den Staat.” Zoo is het. Een volmaakte Staat hier beneden, zulk een, die beantwoordt aan zijn idee, is er nimmer geweest, en zal in dezen aeon ook wel nimmer bestaan; hij zal altoos, als bestaande uit een complex van zondige menschen in eene onvolmaakte wereld, blijven beneden zijn ideaal, of zijn doel voorbij streven door miskenning van dat doel. Daar is i. é. w. uit den aard der zaak ook eene *menschelijke* zijde aan elke stichting Gods *onder* menschen en *door* menschen; en het is *déze* zijde, welke met name de apostel Petrus op het oog heeft, wanneer hij in den bekenden tekst (1 Petr. II : 13): „zijt dan alle menschelijke ordening onderdanig,” datgene wat hier misschien minder juist door *ordening* vertaald is, *ἀπορώπινη κρίσις*, als menschelijke *stichting* of *inrichting*, maar toch als *menschelijke κρίσις* beschrijft, hoewel ook weér niet zonder er bij te voegen „om des Heeren wil,” waarmede hij toont, den goddelijken grond van deze menschelijke inrichting geenszins voorbij te zien.

Het kan ook niet anders zijn. Zoodra de mensch aan de idee en aan het werk Gods in de menschheid een zichtbaren vorm tracht te geven — en dit is het werk, dat God aan den mensch heeft opgedragen — dan zal het altoos blijven eene gebrekkige en onvolkomene reproductie van hetgeen God wil en bedoelt, van hetgeen in en bij God bestaat. Waarmede is dat niet het geval? Om een

enkel voorbeeld te noemen. Het huwelijk — wij erkennen het gewis allen als eene instelling Gods. Maar welke echt heeft nog immer volmaakt beantwoord aan het volmaakte liefdedoel Gods? Ja ook het Godsrijk, het volmaakte Koningrijk Gods — zoodra de menschen het hier beneden willen gaan realiseeren op menschelijke wijze, in zichtbaren en tastbaren vorm, is niet elke menschelijke *κτίσις* altoos weêr kerk? En wáár is de Kerk, die beantwoordt aan de idee van het Koningrijk Gods, waarvan de Zaligmaker immers gezegd heeft, dat het niet komt *μετὰ παρατηρήσεως* (Luc. XVII: 20) „met uiterlijk gelaat,” maar dat het is *ἐντὸς ὀμῶν* („binnen ulieden,” vs. 21), en dat de christenheid er van moet bidden tot aan der eeuwen eind: „Uw Koningrijk kome!”?

Doch om den wille nu van deze onvolkomenheid, van vele verkeerdheden vaak, welke ook den Staat als „menschelijke *κτίσις*” zonder twijfel aankleven, zullen of mogen wij hem daarom profaan verklaren of profaan willen maken? Gewis niet, evenmin als wij dat zouden mogen ten opzichte van het huwelijk of ten opzichte van de Kerk, om den wille van de onvolkomenheden of misvormingen, die ook dáárin te onderkennen zijn, zelfs niet om den wille van de onheilige aankleefselen, die ook dááran zich kunnen vastzetten. Neen, gelijk dit alles ons niet beletten mag, in deze aardsche en tijdelijke instellingen den heilig-goddelijken factor te zien door het onzuiver-menschelijke heen, zóó ook in zijne mate ten opzichte van den Staat; en zoo mag ook met betrekking tot dezen in zekeren zin ons de waarschuwing gelden, die tot driemaal toe door Petrus vernomen werd, toen hij was te Joppe bij Simon den lederbereider: *Ἄ ὁ θεὸς ἐκαθάρισε, σὺ μὴ κοῖνου*: hetgeen

God gereinigd heeft, maak gij dat niet gemeen! (Hand. X : 15).

III.

Maar wat dan? Moeten wij dan, als christenen, niet zooveel in ons is, medehelpen en er toe medewerken, dat de Staat zooveel mogelijk beantwoorde aan zijn idee en aan het door God hem gestelde doel? Het zou voorzeker weinig van waardeering getuigen, indien ik zeide van neen, en het indifferentisme wilde aanprijzen met betrekking tot den Staat en het staatsleven. De geschiedenis is dan ook daar ten bewijze, dat de christenheid zulk een indifferentisme nimmer gehuldigd heeft. Hoe ook zou het mogelijk zijn? Ook de christen immers is staatsburger, en kan en mag niet onverschillig zijn omtrent de belangen en het beleid der aardse maatschappij, waarin hij samen met allen leeft. Daarin schuilt echter ook een gevaar. Ik bedoel nu niet dit, dat men zijn Christendom laat opgaan in de politiek; dit ligt buiten mijn onderwerp, al is het ook, dat het er aan grenst. Maar ik bedoel het gevaar, dat men zich christelijk-getinte illusies make, en die aanzie voor het ideaal. Er kan namelijk zijn, uit christelijk oogpunt, met betrekking tot den Staat, òf een verkeerd optimisme, òf een hopeloos pessimisme — en het ware optimisme ligt daartusschen-in.

Laat mij dit nog kortelijk ontleden, en eerst spreken over wat ik noemde: een verkeerd optimisme. Dat is, wat het *beginsel* betreft, te willen *repristineeren* (d. i. de

theokratie), en wat het *doel* betreft, te willen *anticipereen* (d. i. de „*christelijke Staat*”).

A. De *theokratie*. Ik bedoel dit woord nu, het spreekt vanzelf, in den historischen zin, zooals Jozefus dat heeft ingevoerd met betrekking tot den staatsvorm van het joodsche volk, en niet in den algemeenen zin, waarin het ook de aanduiding zou kunnen zijn van de, natuurlijk ook door den christen gehuldigde, Souvereiniteit Gods.

Welnu, die historische theokratie, ware zij gegrond in de leer van Christus en de apostelen, derhalve in het N. T., wij zouden dan als christenen natuurlijk niet anders mogen begeeren, dan een theokratischen Staat. Ik zeg: „mogen *begeeren*.” Want het ligt in den aard der zaak: zulk een Staat *wordt* niet door eenig stelsel, wordt niet door menschen *gemaakt*, maar is en kan alleenlijk zijn het werk, ja een schepping Gods. Immers God *wordt* niet Koning door een plebis-ciet; Zijn Koningschap wordt niet gevestigd bij de gratie des volks; maar Hij zelf is het, die zijn Koningschap *openbaart* en *proclameert* — dit, en dit alleen is de theokratie; en als het volk Hem als Koning verwerpt, ziedaar de revolutie van een theokratisch volk.

En ziedaar nu juist het karakter van den Staat en van het volk des Ouden Verbonds. Jehova openbaart en proclameert zich als de Koning Israëls. De joodsche Staat is *zijn* werk, gelijk het volk *zijne* schepping. De eigenlijke aanvang — zóó drukt Oehler ¹⁾ het, mijns bedunkens, zeer goed uit — „de eigenlijke aanvang van zijne koninklijke regeering is de dag, waarop Hij door de atkondiging zijner wet en door het sluiten van het Verbond der wet

1) *Theol. d. A. T. I.* 305.

de stammen Israëls tot één geheel vereenigde," gelijk het heet Deut. XXXIII : 5 : „Hij werd Koning in Jeschurun, als de hoofden des volks zich vergaderden, samen met de stammen Israëls." „In Hem als Koning zijn alle staatsmachten vereenigd (de aardse dragers er van zijn slechts organen van Jehova); Staat en Kerk, om het zoo eens uit te drukken, zijn hier in onmiddellijke eenheid saâm-gesmolten."

Eenigzins anders wordt het met de instelling van het koningschap. De vorm der zuivere theokratie, als in den Mosaïschen staatsvorm, gaat daarmee over in dien der Monarchie, hoewel altoos op den ouden, theokratischen grond. Als het volk een koning begeert, dan antwoordt de Heer aan Samuel: „zij hebben niet ú verworpen, maar zij hebben Mij verworpen, dat Ik geen Koning over hen zal zijn" (1 Sam. VIII : 7). In den zin namelijk — hier laat ik nog even Oehler¹⁾ spreken — „in den zin, waarin het volk zijn eisch aan Samuel stelde" (nml. om een koning te hebben „gelijk al de volken", 1 Sam. VIII : 5, 20) „was die eisch eene verloochening van het majesteitsrecht van Jehova en van de eigen theokratische volksheerlijkheid, eene miskenning van de macht en trouw van den Bonds-God, in zooverre als de grond der volkstegenspoeden niet gezocht werd in den afval van God en zijne wet, maar in de gebrekkige staatsinrichting... Aan de andere zijde echter was een aardsch koningschap niet noodwendig in tegenspraak met de theokratie;... ja, nadat het volk zich nu eenmaal ongeschikt getoond had om in eene ideale eenheid saâm te blijven, kon het ko-

---

1) *Theol. d. A. T.* II. 2b.

ningschap zelfs een middel worden tot bevestiging der theokratie, indien de koning aan haar beginsel onderworpen, en dus niet als autocraat, maar als orgaan van Jehova aangesteld werd."

Doch misschien reeds meer dan genoeg over den joodsch-theokratischen Staat, die bij de optreding van het Christendom al lang was te niet gedaan, en waarbij het voor ons dus alleen de vraag kan zijn, of er in het N. T. ook maar een tendens aanwezig is, om den theokratischen staatsvorm te herstellen. En dan geloof ik, dat ik mij niet lang behoef op te houden bij een beslist-ontkennend antwoord. De theokratie is uitsluitend Oud-testamentisch, was tijdelijk alleen voor het joodsche volk. Het Christendom treedt op ja *in* deze wereld, maar, naar het uitdrukkelijk getuigenis van Christus zelf, als een Koningrijk niet *van* deze wereld. Zijn wezenlijke taak en eigenlijk doel is geenszins eenige staatsorganisatie hierbeneden, maar τὸ πολιτεῖον ἐν οὐρανοῖς, „het staatswezen in de hemelen" ¹⁾. Daarom laat het zich principieel ook niet in met eenigen uiterlijken staatsvorm, en maakt ook zelf daar geen aanspraak op, maar neemt elken staatsvorm zooals hij feitelijk bestaat, en de daarin gestelde macht als van God verordend. Het Christendom, wel verre van, gelijk het Oude Verbond beoogde, het volk Gods te willen vereenigen in de uiterlijke eenheid van een afzonderlijk staatsverband, gaat juist als zoodanig boven het staats-particularisme uit, en dit nemende zooals het is, laat het slechts in zòdverre zich daarmee in als het de gedragslijn der geloovigen in het bestaande verband van de koningrijken

1) Philipp. III : 20. Onze Statenvertaling heeft onjuist: „onze *wandel*."

dezer wereld, hun persoonlijke betrekking tot het staatswezen en de staatsmacht wil ordenen en regelen. Maar verder gaat het niet en wil het ook niet gaan. Het groot en machtig beginsel van Gods souvereiniteit laat het ja niet alleen onaangetast, maar huldigt het zeer nadrukkelijk; maar, bij erkenning dus van de waarheid, dat de Overheid regeert *bij de gratie Gods*, verwerpt het nadrukkelijk het beginsel, dat zij regeert als *orgaan*, of *in de plaats*, of *in den naam* van God. Dit is de eigenlijke theokratie, de Oud-testamentisch-joodsche, de midden-eeuwsche, de pauselijke (in den vorm eener overgedragen Christokratie), die van Louis XIV, en werkelijk ook die van Stahl ¹⁾, als hij o. a. zegt ²⁾: „Die Gewalt des Staates ist von Gott, nicht bloss in dem allgemeinen Sinn, wie alle Rechte von Gott sind, Eigenthum, Ehe, väterliche Gewalt, sondern in dem ganz specifischen Sinne, dass es das Werk Gottes ist, das er versieht. Er herrscht nicht bloss kraft Gottes Ermächtigung, wie auch der Vater über seine Kinder, sondern er herrscht in Gottes Namen,“ ja een weinig verder zegt hij, dat hij het doet „an Gottes Statt,“ en dat „der Staat ist ausgestattet mit der Majestät Gottes und

---

1) Ik spreek hier en verder alleen van Stahl, en niet van onzen Groen van Prinsterer, wien ik eershalve toch wil noemen. Maar ik wensch mij, evenzeer om hem te eeren, hier te onthouden van elke beoordeeling van zijne meeningen; dit zou eene afzonderlijke uiteenzetting, een opzettelijk onderzoek vereischen, gelijk Dr. G. J. Vos daarin dezer dagen begonnen is voortegaan. Althans komt het mij voor, dat, met het oog op de aspiratiën van dien christen-staatsman, vergeleken met de praktijk van velen, die zich gaarne op hem beroepen, het *bene distinguere* niet zou kunnen gemist worden, en dat hij in de politiek van den dag niet *overtroffen*, maar we¹ *overleugeld* wordt door degenen, die zich naar zijnen naam noemen.

2) *Statslehre*. II. 148, 150.

seiner Machtvollkommenheit auf Erden." Dit is gewis iets anders, dan hetgeen Christus zegt van de macht als „van boven gegeven,” en hetgeen wij ook van Paulus vernamen in denzelfden zin. Maar dit beginsel ook — hoe kan het anders? — staat in onmiddellijk verband met het doel, waarover thans nog een woord.

B. Welk is dat doel? Natuurlijk volgt uit het aangegeven theokratisch beginsel, dat de theokratie dan ook door den Staat moet verwezenlijkt worden, en de verwezenlijking daarvan is het Koningrijk Gods. Werkelijk was de joodsch-theokratische Staat de aardsche type, de zwakke, maar profetische voorbeelding daarvan, En als men nu, bij de erkenning dat in het Christendom de vervulling gegeven is van hetgeen was afgeschaduwd door de O. Tische bedeeling, het Koningrijk Gods, de realiseering waarvan het Christendom zich ten doel stelt, wederom zich voorstelt als een aardschen Staat, de *πληρώσις*, om zoo te zeggen, van den verdwenen theokratisch-joodschen — dan, ja dan kan het niet anders of men moet komen tot den „christelijken Staat.” Stahl zegt dan ook 1): „der Staat ist aber auch *seinem Inhalte* nach ein göttliches Reich. Es ist Gottes Gebot für das Gemeinleben — Gerechtigkeit, Zucht, Sitte — das er handhabt, es ist Gottes Herrschaft, die er vertritt,” en elders 2): „es ist Gottes Herrschaft, die er aufrichten soll.” Geheel in overeenstemming daarmede is het dan ook, wanneer hij verklaart, dat het christelijk karakter van den Staat o. a. ook hierin bestaat „dass er das Christenthum und die christliche Kirche zu seiner Angelegenheit mache in

---

1) t. z. p. bl. 147. 2) *Rechtsphilosophie* II : 2.

Schutz und Förderung", gelijk ook art. 36 onzer Ned. Geloofsbelijdenis aan de Overheid opdraagt „om ook de hand te houden aan de heilige kerkedienst, om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valsche godsdienst, om het rijk des Antichrists te gronde te werpen, en het Koningrijk van Jezus Christus te bevorderen" enz.

Afgezien nu echter nog van dien eisch, die overigens met noodzakelijkheid voortvloeit uit de idee „christelijke Staat," kan deze gedachte op zichzelf geacht worden, overeen te stemmen met de christelijke waardeering van den Staat? Geenszins. Want het is, aan de ééne zijde: miskenning van den Staat, die altoos is en blijft „een rijk van deze wereld", de vertegenwoordiger van het beginsel der *wet* in deze aardsche maatschappij; en aan de andere zijde: miskenning van den aard en het wezen van het Godsrijk, de verwezenlijking van het beginsel der *genade*, en het is dus anticiperen op hetgeen het Christendom bedoelt en verwacht, d. i. het Koningrijk Gods in zijn volkomen openbaring, bij de wederkomst van Christus zelf. Ja, welbeschouwd bevat ook reeds de samenvoeging „christelijke Staat" eene innerlijke tegenspraak. Want „Staat" is altoos het organisme van een bepaald volk, al zijn er ook Staten geweest, die meerdere volken in zich vereenigden, maar om — de geschiedenis heeft het bewezen — juist te sneller hun ondergang te gemoet te gaan, hoe universeeler zij wilden worden. Het Christendom daarentegen is universeel. In plaats van, naar Oud-testamentische wijze, zich af te zonderen of af te sluiten in eenig, door natuurlijke of politieke grenzen beperkt volksverband; of ook, in plaats van, naar heidensch-romeinsche wijze, een veelsoortig samengesteld wereldrijk, een christelijk univer-

saalrijk te bedoelen of op het oog te hebben, plaatst het Christendom zich veeleer nadrukkelijk daartegenover. In onderscheiding van elken aardschen Staat verklaart het Christendom zich met beslistheid als „het Koningrijk der hemelen,” dat alleen door het getuigenis der waarheid aan de consciëntiën der menschen te brengen, en door geen andere middelen, binnen de grenzen van *déze* wereld en van *dézen* aeon ja *gevestigd*, maar *niet voltooid* wordt, terwijl het, steeds komende en zich uitbreidende, in de koninkrijken van deze wereld eene gemeente van uitverkorenen zich verzamelt, die, naar de wet des Geestes, boven alle onderscheid van volken en staten verheven is, terwijl het, zonder zich aan dat onderscheid te storen, gelijkelijk allen doordringt. Dit alleen is de christelijke Staat, waarvan de Schrift weet; niet een wereld-staat, of een wereldlijke staat, onder eenig menschelijk hoofd, maar de christelijke Godsstaat onder het godmenschelijk Hoofd zelf, het voltooide Koningrijk Gods. Het Godsrijk — zóó eindigt prof. D. Chantepie de la Saussaye zijne treffende voorlezing over „het protestantisme als politiek beginsel,” en het is een woord, waaraan ook thans nog mag herinnerd worden — „het Godsrijk is noch Staat noch Kerk. Wij wachten den eeuwigen Koning van Sion, het rijk der gerechtigheid en des vredes, waarin Staat en Kerk één zijn.”

IV.

En zoo sta hier dan ten slotte de vraag: wat dan? Ik bedoel: wat moeten wij dan als christenen voor den Staat begeeren, wat in en met en voor den Staat mede trachten te bereiken?

Na het gezegde is het, dunkt mij, duidelijk. Laat mij het in korte aanduidingen samenvatten. Vooreerst negatief, derhalve, wat wij *niet* moeten willen.

1°. In de eerste plaats: geen *godsdienst-staat*. Vanzelf is die afgewezen met de afwijzing van het theokratisch beginsel, en van het doel om te komen tot den „christelijken Staat.” Wij aanvaarden ja onvoorwaardelijk het groote beginsel der „scheiding van Kerk en Staat,” wat geheel iets anders is dan „scheiding van godsdienst en Staat.” Ik moet daar nog op terug komen. Evenwel nu reeds doe ik opmerken, dat ik niet gezegd heb: „geen *godsdienstige* Staat,” maar „geen godsdienststaat,” en gij gevoelt, dat dit wat anders is. Als ik zeg „geen godsdienst-staat,” dan bedoel ik daarmee zulk een Staatswezen, hetwelk den Staat de verplichting zou opleggen of ook maar de vrijheid zou geven om zich met den godsdienst anders dan als publieke aangelegenheid, d. i. op zòddanige wijze te bemoeien, dat hij zou ingrijpen op het *innerlijk wezen* van den godsdienst, m. a. w. dat hij zich daarmee bemoeien zou als innerlijk leven, als geloof en vroomheid, i. é. w. als verbinding van den mensch met God en met de onzienlijke en eeuwige wereld Gods. Dat is dus, ter ééner zijde: de handhaving en bescherming der godsdienst-vrijheid als *geloofsvrijheid* en *vrijheid van belijdenis*, en ter anderer zijde: handhaving en bescherming der godsdienst-vrijheid als vrijheid voor den godsdienst zelf om *beleden, aangekweekt en beoefend* te worden, als vrijheid derhalve voor zijn *belijders* om individueel en gemeenschappelijk hun godsdienst te manifesteren, altoos natuurlijk voorzoover dit niet in strijd komt met de rust en de veiligheid van den Staat.

De Staat trede diensvolgens niet op het gebied van het innerlijk leven — dit is de taak der Kerk. Maar hij late aan deze ook, en handhave voor haar ook de vrijheid om haar werk te doen, dat ook den Staat weêr zal ten goede komen.

2°. Want nu ten tweede: is de Staat het wettelijk georganiseerde volk, en zal hij dus werkelijk *Staat* zijn, dan is ook een *godsdienslooze* Staat eenvoudig de negatie van zichzelf. Want een volk bestaat uit menschen, en de godsdienst behoort tot het wezen van den mensch, van de menschheid. „Zonder betrekking tot den godsdienst” — kernachtiger kan het niet worden uitgedrukt. dan door dat woord van J. T. Beck 1) — „houdt de Staat op, menschenstaat te zijn, en wordt een bijen- of mierenstaat.” De mensch is niet maar een zaak of een dier, maar een persoon; hij is een zedelijk wezen, en als zoodanig, d. i. als mensch, leeft hij ook in den Staat. Daarom is het eene verkeerde onderscheiding, te zeggen: met het lichaam en het lichamelijke behoort de mensch tot den Staat, met de ziel en het geestelijke tot de Kerk.

Dit is een dualisme, waarbij beide deelen te kort komen, zoowel de Staat als de Kerk. De mensch kan niet gehalveerd worden. Zoowel de Staat als de Kerk heeft het met den ganschen mensch te doen, maar elk in bijzondere betrekking. In den Staat namelijk moet de mensch — ik zeg: de *mensch*, d. i. dus niet maar het lichamelijke of materieele, maar ook het geestelijke — zedelijk ontwikkeld worden met betrekking tot de *tegenwoordige, aardse* levensgemeenschap; in de kerk met betrekking

---

1) *Christl. Ethik.* II. 388.

tot de *eeuwige*, d. i. met het oog op de levensgemeenschap met Christus en zijne eeuwige bestemming.

Genoeg — want ik moet mij bekorten. Als wij dit maar verstaan: een godsdienstlooze Staat is een onding, en kan onder menschen niet bestaan.

3°. Maar wat volgt daaruit dan voor ons? Dat wij den Staat niet mede helpen ontwijden! Dit is de, hetzij meer openlijke, hetzij meer bedekte, roomsche theorie en praktijk, om langs dezen weg direct of indirect den Staat te brengen onder de suprematie der Kerk. Maar ook . . . tout chemin mène à Rome; en, om een enkel woord te zeggen van de politiek van den dag, ik voor mij deel met velen de ernstige vrees, dat onze huidige zoogenaamd antirevolutionaire partij de achterhoede, of wilt gij liever: de voorhoede, vormt van deze zeer eerwaardige processie. Letten wij b. v. op de school. Is de heillooze eisch niet reeds geformuleerd, dat men het dezerzijds positief zal gaan uitspreken, dat de lokalen der staatsschool niet mogen gebruikt worden tot het geven van godsdienst-onderwijs van wege de Kerk? En tegelijkertijd — wonderbare consequentie! — komt men van den Staat subsidie vragen tot herstelling van onrecht in de aangelegenheid van het volksonderwijs, een onrecht trouwens, dat ik op zichzelf geenszins ontkennen zal, maar de herstelling waarvan, op welke wijze dan ook, toch voorwaar niet behoeft samen te vallen met een kerkelijken ban over de school van den Staat! En dan verder: hoe rijmt met dien eisch van subsidie voor de school ook wederom de eisch om artikel 168 te verwijderen? Waarom spreekt men van het terugnemen van hetgeen aan de Kerk wordt uitgekeerd op grond van

onvervreemdbaar, historisch, beschreven recht, terzelfder tijd dat men spreekt van een nog niet beschreven recht van de school, voorzoover die geheel onder het bereik der Kerk valt? Inderdaad, deze theorie begrijp ik niet, al begrijp ik wel de praktijk. Maar tusschen alle dingen is verband. En zoo is het ook niet onverklaarbaar, dat men den Staat wil ontwijken ook in en door zijn school. Maar dan moet men van dezelfde zijde ook wegschrapen uit het program het behoud van den eed, van een zondagswet, van alles in het kort, wat er in onze staatswetten, God zij dank, nog aan herinnert, dat de Staat, bij alle anti-christelijke stroomingen des tijds, zijn godsdienstige basis en zijn godsdienstig karakter niet volstrekt kan verloochenen.

Dát ook verhoede God! En wij, mijne Broeders! ik acht het niet overbodig, dat wij het luide laten weerklinken: wij doen op geenerlei wijze meê aan ontwijding van den Staat! Neen, wij moeten, wij mogen het Godsoordeel niet verhaasten willen, dat daar ligt opgesloten in de profetie, die nimmer moge vervuld worden, en de vervulling waarvan ook de man, die haar uitsprak, zoo veel mogelijk heeft willen afkeeren: „op onzen „christelijken Staat” kan en moet alleen de antichristelijke volgen”¹⁾. Wij willen noch een Staat, die over de Kerk, noch een Kerk, die over den Staat heerscht, maar de zelfstandigheid van beiden, ieder binnen de grenzen van zijn eigen gebied. Wij willen noch een christelijken, noch een antichristelijken of ook maar onchristelijken Staat, maar een *christenstaat*, d. i. het gekerstende volksleven, het organisme van een door den geest des Christendoms beheerscht en doortrokken volk.

1) Dr. F. Fabri: *Die Entstehung des Heidenthums* etc. bl. 156.

Ziet, de pauselijke Encycliek, waarop ik in den aanvang reeds gewezen heb, geeft aan de Kerkhervorming der 16de eeuw — „die verderfelijke en betreurenswaardige nieuwigheids-zucht, welke in de 16de eeuw ontstaan is”, en die, nadat zij „eerst den christelijken godsdienst had in de war gebracht, van zelf alle ordeningen der burgerlijke maatschappij daarin heeft meêgetrokken” 1) — zij geeft, zeg ik, aan die Kerkhervorming de eerste en groote schuld ook van alle verwarringen en onheilen in den Staat en in de maatschappij. Welnu, zoo zijn wij dan ook door Leo XIII gewaarschuwd. Maar laat ons gewaarschuwd willen zijn! Geen verbond met Rome — òf... wij zullen doodgedrukt worden. „Et nous ne voulons pas être extirpés!” Laat ons toonen, doordrongen te zijn van het heilig bewustzijn, van de machtige geloofsverzekerdheid, dat het Evangelie van Jezus Christus *in* en *door zichzelf* de kracht bezit om te doordringen de drie maten meels, en dat derhalve het protestantisme, dat ook onze Ned. Herv. Kerk iets anders en iets beters te doen heeft, dan Rome te imiteeren en te legitimeeren in het kaartspel van de politiek en in de vereenzelviging van de Kerk met het Koninkrijk Gods. *Evangeliseeren*, zielen te redden — ziedaar de taak der Kerk, de taak van ieder christen. *Ars longa, vita brevis!*

Gewis, het leven is kort, maar Jezus Christus sterft niet, noch zijn Evangelie. Wij hebben niets anders, maar ook niets minder te doen, dan zijne getuigen te zijn, het

1) Dit zijn de eigen woorden van den Paus: „perniciosa illa ac deploranda rerum novarum studia, quae saeculo XVI excitata sunt, cum primum religionem christianam miscuissent, mox naturali quodam itinere ad philosophiam, a philosophia ad omnes civilis communitatis ordines pervenerunt.”

Evangelie te prediken allen creaturen. Déze taak op ons nemende, in zwakheid, maar in de kracht Gods — o, dan kunnen wij alle politieke en kerkelijke programma's missen. „Het Evangelie van Jezus Christus” — zietdaar ons program, kort, maar lang genoeg. Het zij en blijve het onze, dit wetende — ik eindig met een woord van Hundeshagen ¹⁾: „dass der alleinige Erzieher zur Humanität, der Oberpädagog der Menschheit, das Licht ist, das in die Finsterniss schien, voll Gnade und Wahrheit, der *Logos Paedagogos*” ²⁾.

---

1) *Ueber die Natur und die geschichtliche Entwicklung der Humanitätsidee in ihrem Verhältniss zu Kirche und Staat.* bl. 65.

2) *Clemens Alex.* in seinem Pädagog. I. 1.

Bij C. H. E. BREIJER TE UTRECHT, VERSCHENEN

VAN

Dr. E. H. VAN LEEUWEN,

DE EED EN DE MODERNE STAAT. Eene studie f 1,35.

HET VOORSTEL-GUNNING BEOORDEELD. . . , 0,35.

BESCHOUWINGEN OVER ART. 168 DER GROND-

WET en de voorstellen tot herziening; met een
inleidend openbaar schrijven aan Prof. Mr.

J. T. BUIJS . . . . . 0,75.

3 2044 069 645 273

